

CICHORACKI P.
LEGENDA I POLITYKA. KSZTAŁTOWANIE SIĘ WIZERUNKU
MARSZAŁKA JÓZEFA PIŁSUDSKIEGO W ŚWIADOMOŚCI
ZBIOROWEJ SPOŁECZEŃSTWA POLSKIEGO W LATACH
1918–1939 / PIOTR CICHORACKI. KRAKÓW, 2005. 412 s.

Сучасна історіографія активно деконструє сформовані репрезентативні образи, простежуючи причини їхнього виникнення, форми поширення, вплив на суспільну свідомість. Власне, монографія Петра Ціхорацького “Легенда і політика. Формування образу Маршала Юзефа Пілсудського у колективній свідомості польського суспільства у 1918–1939 роках” присвячена формуванню, змістові та суспільному відгомину легенди Юзефа Пілсудського у міжвоєнній Польщі. Дослідження є скороченою версією докторської роботи, яку автор захистив 2003 р. у Вроцлавському університеті.

Монографія складається зі вступу, семи розділів, висновків, об’ємної бібліографії. У вступі П. Ціхорацький окреслив терміни, якими послуговується: “легенда”, “міф”, “стереотип”, “культ”, відзначивши нестачу методологічних рефлексій цих понять у польській історіографії. Однак для автора поняття “легенда” та “міф” стосовно постаті Ю. Пілсудського не є тотожними. П. Ціхорацький схиляється до думки, що у міжвоєнний період йдеться швидше про “легенду”, а не “міф” Пілсудського, як, наприклад, у пізніший період історії Польщі, особливо ПНР 1980-х років (с. 9). Автор переконаний, що “легенда” є узагальненим поняттям, яке містить можливість для рівновіддаленого функціонування різних образів – позитивного і негативного. Дослідник наголосив на послідовному використанні терміну “легенда” у дослідженні, або, як синоніми, “образ” та “портрет”, доповнюючи його окресленнями “біла” чи “чорна”. Він вважає “легенду” вихідним пунктом для “міфу”, який може трансформуватися у догму. Автор розглядає діяльність урядових структур у поширенні “легенди” як складову формування “культу” (с. 10).

Аргументуючи хронологічні межі дослідження, П. Ціхорацький наголосив на значно довшому періоді існування легенди Пілсудського, ніж представлений у монографії. Однак міжвоєнний період автор дослідження виокремив з кількох причин: з 1918 р. Ю. Пілсудський став центральною постаттю політичного життя, а це безпосередньо впливало на зміст легенди; влада почала активно

поширювати та зміцнювати позитивний образ Маршала; “білий” та “чорний” варіанти легенди використовували як знаряддя у політичній боротьбі; вони знайшли коло своїх прихильників у тогочасному польському суспільстві (с. 11).

Характеризуючи джерельну базу дослідження, автор наголосив на проведенні значного відбору джерел, прагнучи залучити якомога ширше їхнє коло, з точки зору географічного чинника та політичного спектра. Архівні матеріали П. Ціхорацький поділив на чотири групи: документи поліції, які відображають функціонування легенди серед політичних еліт, інтелектуальних кіл та широких верств суспільства; документи адміністрації та громадських організацій; спогади та щоденники сучасників (с. 11). При цьому дослідник наголосив, що свідомо відмовився від аналізу джерел Комуністичної партії, яка, з огляду на повну залежність від зовнішнього чинника (СРСР), не може трактуватися однаково з іншими політичними осередками, що функціонували у міжвоєнному двадцятилітті.

Запропонована структура монографії має проблемний принцип, розділи відображають найважливіші аспекти, пов’язані з формуванням та функціонуванням “білої” і “чорної” складових легенди Пілсудського. Автор не використав традиційні для історії міжвоєнної Польщі дати – 1926 та 1935 рр. – як певні межі, не вважаючи їх ключовими для легенди загалом, та такими, що в конкретних проявах її формування відігравали певну роль. Однак проблемний виклад, на наш погляд, створив додаткові труднощі для автора, котрий надто часто був змушений повертатися до сюжетів уже згаданих в іншому контексті.

Перший розділ (“Підґрунття”) має вступний характер, містить факти, що стосуються утворення, розвитку та дихотомізації легенди до 1918 р., а також опис формування міфологічного образу Пілсудського, що становило підґрунття для “політичної легенди”.

Аналізуючи чинники формування легенди, автор наголошує на політичному минулому Ю. Пілсудського, а також духові епохи: поверненню до романтизму. “Мілітаризм” склав сегмент “чорної” легенди: захоплення Маршала збройною боротьбою викликало навіть серед прихильників трактування політика як безвідповідального, що не відає собі справи з кривавих наслідків упровадження намірів у дію (с. 18). На той період припадають і початки звинувачень Маршала в германофільстві.

На думку автора, вже в 1914 р. можна говорити про існування легенди Пілсудського у вузькому колі осіб, передусім у Галичині, де проявилася його найбільша активність (с. 19). Перша світова війна та боротьба на фронті створили нові можливості для формування легенди. Командування Першою бригадою утвердило серед прихильників Коменданта думку, “що він завжди щось вигадас” (с. 19). Так зародилося переконання, перенесене його прихильниками у міжвоєнне двадцятиліття, що він не помиляється. Перебування Маршала в ув’язненні в Магдебурзі, на думку П. Ціхорацького, також стало каталізатором легенди, надаючи його героєві рис мученика та, водночас, згуртовуючи прихильників.

Автор стверджує, що 1914–1918 рр. – це перший період, коли також можна говорити про організований культ Пілсудського. У 1915 р. вперше з'явилися хвалебні, а через два роки – критичні публікації. Зокрема, П. Ціхорацький акцентує увагу на брошурі анонімного автора, в якій окреслено появу нового явища – “культ Пілсудського” – хвороби, через яку новонароджена Польща може загинути” (“Культ Пілсудського”, Варшава, 1917, с. 21).

Відродження Польської держави та чільна роль у ній Ю. Пілсудського створили нові обставини для функціонування і формування легенди. При цьому, відкритим, на думку П. Ціхорацького, залишається питання, коли настав злам, після якого постать Ю. Пілсудського набрала “рис ікони”.

Дослідник наголосив, що коліскою формування поглядів Маршала традиційно вважається родинний дім. З особистісних рис Ю. Пілсудського творці легенди культивували непримиренне ставлення до брехні, відповідальність за свої вчинки, фізичну витривалість, невразливість до поразок, проникливість, здатність до передбачення майбутнього (соратники переконували, що Маршала вподобав собі Бог і політик став “виконавцем вироків Божої справедливості”), почуття гумору (окреме дослідження 1935 р. базувалося на листах та спогадах Маршала). Його називали творцем “теорії чистих рук”, наголошуючи на надзвичайній моральності, “пілігримом польської справи”, навіть “національним святим” (с. 26–27). Автор підкреслює, що ці епітети не означали наділення Ю. Пілсудського надлюдськими рисами, але мали свідчити про винятковість постаті.

Найпалкіші прихильники Маршала зверталися навіть до Біблії, вживаючи таких порівнянь, як “пророк, відданий національній справі”, “Мойсей, який виведе поляків з неволі” і т. п. Автор підкреслює, що такі порівняння були досить небезпечні через ймовірність звинувачень у блюзнірстві, а отже можливості відлучення Маршала від Церкви. Проте, такі порівняння у суспільстві не набрали масовості і залишалися на маргінесі формування легенди Пілсудського.

Своєрідним “науковим” підсумком легенди Маршала, як особи наділеною винятковим розумом, стала часткова публікація результатів досліджень над його мозком у 1938 р. (напередодні в пресі прозвучала інформація, що він важив на 50% більше, ніж звичайної людини). Вже сам факт передачі Ю. Пілсудським свого мозку для дослідження науковцям визнавався в неврології як подія надзвичайної ваги (с. 28).

Автор зауважує, що для формування “білої” легенди використовувалися й зовнішні риси Ю. Пілсудського: “старопольський вус”, “голос королівської гідності”. П. Ціхорацький для прикладу наводить діалог, уміщений у пресі в 1930-ті роки й присвячений вшануванню пам'яті Маршала: “Татусю, чому у Пана Маршала такі дивні, дуже дивні очі? – Бачиш, синку, це очі, які увібрали в себе весь найглибший смуток давньої столітньої польської неволі [...] це очі, які з темного заліза [...] кайдан викували блакитну сталь польської шаблі, вже непереможної” (с. 29).

Водночас опоненти намагалися зобразити Ю. Пілсудського як людину діаметрально протилежних рис, що формувало обриси “чорної” легенди: мстива і ненависна людина, з хворобливою набожністю, звучали кпини стосовно величини його мозку та інтелектуальних можливостей (так, політичний суперник, ідеолог національних демократів Роман Дмовський наголошував, що виростив яблука величиною з голову Маршала) (с. 29). Ґрунт для негативних коментарів надавало особисте життя Ю. Пілсудського: розрив з дружиною Марією (уроджена – Коплевська) та відсутність на її похоронах; друга дружина Александра (Щербінська) вважалася його довголітньою коханкою (дві доньки народилися задовго до офіційного укладення шлюбу).

Проаналізувавши підґрунтя для формування легенди Ю. Пілсудського, автор сконцентрувався на висвітленні її функціонування у зламні, та водночас кризові періоди для польської держави: листопад 1918 р. – лютий 1919 р., квітень 1920 р., травень–жовтень 1926 р., травень 1935 р., березень–серпень 1939 р. Цим подіям присвячений другий розділ монографії (“*Легенда на зламах*”). Автор пояснює нехтування ним як зламної події “Брестських виборів” 1930 р., оскільки вважає, що вона, попри всю її значущість, не була такою епохальною у порівнянні з переліченими (с. 12).

З призначенням Ю. Пілсудського Законодавчим Сеймом Начальником Держави формування його образу набрало вседержавного характеру. Автор вважає, що вже у другій декаді листопада 1918 р. можна говорити про виключно позитивний образ Ю. Пілсудського серед поляків (с. 33). З його іменем польське суспільство пов’язувало майбутнє держави. Своєрідним визнанням сили позитивної легенди Маршала були спроби комерціалізації його постаті. Одна з варшавських фірм у другій половині листопада 1918 р. рекламувала себе як дистриб’ютора дрібничок із зображенням Ю. Пілсудського (с. 34).

П. Ціхорацький наголошує, що “біла” і “чорна” легенди концентрувалися довкола декількох принципових моментів (с. 37–41): взаємини Ю. Пілсудського і лівих сил (свідченням ототожнення Маршала з соціалістами і лівницею стало призначення прем’єром соціаліста Єнджея Морачевського, що розцінювалося як поступка “натискові своїх партійних товаришів”); відносини з країнами Заходу (відмова від допомоги військ коаліції для наведення порядку в державі, на думку правих сил, мала привести до безладу і втрати “кресів”); справа допомоги полякам Львова (преса цитувала слова Маршала: “*Львів мене не цікавить*”, “*Східна Галичина – це руський край*”); утворення армії та роль у ній Ю. Пілсудського. Автор доходить висновку, що перші три місяці функціонування незалежної Польської держави – листопад–січень – стали дуже важливими для формування легенди.

Другий зламний момент, на думку П. Ціхорацького – це 1920 р.: період від Київського наступу до підписання перемир’я з Радянською Росією. Ситуація на фронті впливала на сприйняття Ю. Пілсудського, викликаючи радикальну зміну настроїв. Уперше в Польщі, вважає дослідник, на державному рівні використано

пропагандистський апарат для підтримки духу опору проти більшовицького наступу. “Звернення до жителів України” Ю. Пілсудського називали моментом вступу в дію Гадяцького договору 1658 р. Відозва представляла його як ідеаліста та безкорисливого політика. Автор робить висновок, що у другій половині травня 1920 р., незважаючи на деякі розбіжності в оцінках, не було інституції, пресового органу чи публічної особи, які могли б ефективно заперечити чи підважити пануючу точку зору про великий військовий тріумф під керівництвом Ю. Пілсудського (с. 48).

П. Ціхорацький зазначає, що в період польсько-радянської війни національні демократи поширювали “чорний” *PR* як метод боротьби з Ю. Пілсудським. Його складниками у 1920 р. стали: “філософізм” Маршала (одружений на єврейці); проницькі симпатії (план відмови від прав на Гданськ і Сілезію за німецьку допомогу, одружений на німкені); чутки, що напередодні Варшавської битви Ю. Пілсудський мав віддати або продати більшовикам столицю і втекти із золотом до Швейцарії; розумові розлади; близький арешт і розстріл Маршала за зраду. При цьому автор наголошує, що можна піддати сумніву автентичність цих чуток, але їхнє розмаїття і спогади самого Ю. Пілсудського вказують, що абстрагуючись від конкретних випадків, плітки мали чимале поширення. Про напруження у суспільстві може свідчити пропозиція ПСЛ “Визволене”, опублікована після перемоги під Варшавою: усіх, хто виступав з наклепницькими звинуваченнями проти Маршала на засадах військового права віддати під суд і розстріляти (с. 55–56).

Важливу роль у пропаганді позитивного іміджу Ю. Пілсудського відіграла військова преса. Вона поширювала відозви до рядових та офіцерів, у яких наголошувалося на таких фактах з біографії Маршала, як патріотичне виховання в атмосфері поразки Січневого повстання, боротьба з царизмом, організація збройного повстання, збройних формувань напередодні Першої світової війни. З Ю. Пілсудського намагалися зняти відповідальність за поразки, тоді як переможне завершення війни приписували йому. Були спроби порівняти Маршала з представниками супротивника – Володимиром Леніним, Левом Троцьким.

Зламним, як у політичній історії, так і легенді Пілсудського, П. Ціхорацький вважає також 1926 р. Дослідник представив гаму діаметрально протилежних оцінок Маршала, що з’явилися у зв’язку з переворотом і актуально впливали на його легенду. Проаналізувавши періодичні видання національних демократів, він наводить чинники, що формували “чорну” легенду: підозри у хворобі Маршала (читач мав здогадатися, що йшлося про психічні розлади); його зображували як покровителя підступу та зради, злочинця, неука та наркомана. З’явилися порівняння Ю. Пілсудського з особою вбитого президента Габріеля Нарutowича, долі якого мав остерігатися й організатор перевороту, що вартувало розглядати як замасковану погрозу (с. 63). Дослідник вважає, що не тільки вороже до Ю. Пілсудського ставлення спровокувало такі оцінки, але й сам шок, яким для національних демократів був переворот.

Прихильники Маршала пояснювали травневі події як випередження можливого перевороту владою, а дії Ю. Пілсудського трактували як “державотворчі”, акт протесту “проти атмосфери суцільної аморальності” (с. 65). Автор наводить оцінку подій відомим географом, у минулому активним опонентом культу Пілсудського, Євгеніушем Ромером. На сторінках “Львівського кур’єра” (“*Kurier Lwowski*”) вчений наголосив, що переворот виявив позитивну силу культу Пілсудського, яка інтегрувала значну частину політично активного суспільства. Оскільки, на переконання Е. Ромера, легенду Пілсудського сприйняла більшість поляків, належить визнати її та припинити поборювати (с. 67).

Творці двох версій легенди при окресленні образу Пілсудського у період травневих подій використовували чинник полеглих у боротьбі: штучно збільшували їхню чисельність; провину покладали на Маршала; соратники ж навпаки стверджували, що тільки завдяки останньому в польському війську було так мало жертв і т. п. (с. 67–68). Праві акцентували увагу на негативних наслідках перевороту для стабільності суспільно-політичного життя: повстання проти легальної влади, загроза стабільності в країні, погіршення і не без того катастрофічної економічної ситуації; Ю. Пілсудського звинувачували в крадіжках, піднятті цін, інфляції; поширювалися чутки про плановані “чистки” в армії, жертвами яких мали стати всі генерали, а також про зречення Маршала колишніми соратниками.

П. Ціхорацький вважає, що травневі події стали важливим сегментом образу Пілсудського у 1926–1939 рр. З часом, суперечки про ці події набрали рис боротьби за історичну пам’ять. В історії формування його легенди 1926 рік важливий початком діаметральної зміни поглядів на Ю. Пілсудського, передусім серед лівих, які до цього в усьому підтримували політика. Факт відмови Маршала 1926 р. від посади президента також відіграв вагомий роль у формуванні “чорної” (визнання Ю. Пілсудським своєї низької кваліфікації для таких масштабних завдань) та “білої” (згода на скликання Національних зборів і повернення до правових норм) легенд.

Із зменшенням у 1930-ті роки політичної активності Ю. Пілсудського зусилля соратників на підтримання віри в його незмінну активність були приречені на поразку. Це однак, на думку П. Ціхорацького, не послаблювало німбу, що його оточував, а надавало йому нових рис: “вождь – переможець”, “втомлений боротьбою всього свого життя за велику Польщу” (с. 77).

Ще більший вплив на формування легенди мала смерть Ю. Пілсудського 12 травня 1935 р. У цьому випадку, наголошує автор, важко провести контрастні свідчення існування “білої” і “чорної” легенд. Смерть Ю. Пілсудського не перетворила ворогів у друзів, але й вони розуміли, що не на часі давати негативні оцінки померлому. Табір пілсудчиків закликав до продовження справи Маршала з будівництва сильної Польщі (публікації на візірці “Творець нашого ідеалізму”), аби не зрадити його справі та пам’яті. Лунали поодинокі песимістичні заяви

такого змісту: “тепер ми без нього усі загинемо” (с. 80, 82). Смерть подавали як квінтесенцію жертви, складеної Маршалом Державі та народові (с. 81). Дослідник наголошує, що офіційні виступи найважливіших опозиційних осередків були переповнені поваги до Ю. Пілсудського. Найбільше переглянули свої погляди національні демократи (с. 82). Зокрема, Р. Дмовський підкреслив виняткову роль свого політичного опонента у післятравневій системі, підтвердив силу легенди Пілсудського серед своїх прихильників (с. 83). Однак, на думку П. Ціхорацького, цей виступ був швидше констатацією факту, а не бажанням докластися до поширення легенди. Автор проаналізував реакцію на смерть Маршала різних політичних середовищ (національних демократів, людовців, християнських демократів, соціалістів) і дійшов висновку, що більшість давала виважені оцінки події. Остаточний відхід зі сцени уособлення пануючого режиму трактувався як ознаменування позитивної кон’юнктури для опозиційних політичних сил (с. 84).

Складником легенди, який специфічно використовувався у політичному контексті, виявився сам факт хвороби Ю. Пілсудського (помер від раку шлунку). Публічно його представляли як особу, що має відразу до всіх медичних оперативних втручань. Це була звичайна констатація факту. Але в легенді поширювалося твердження, що, відмовляючись від операції, Ю. Пілсудський керувався своєю інтуїцією, за якою це лише би пришвидшило його смерть (с. 89). На тему причин і перебігу хвороби існували фантастичні версії: отруений або політичними опонентами, або силами ззовні; помер ще до оголошення Конституції і т. п. (с. 89).

Актуалізація образу Пілсудського в Другій Речі Посполитій востаннє проявилася весною і літом 1939 р. Після загарбання Чехо-Словаччини Німеччиною, правлячі кола Польщі звернулися до позитивних конотацій, які мала викликати постать Ю. Пілсудського у суспільстві. З’явилися численні публікації в пресі, окремі дослідження присвячені Маршалові. Популяризація його діяльності мала стати мобілізаційним чинником для піднесення бойового духу польського суспільства у переддень війни. Зокрема, пропагувалася віра в силу однієї з найпотужніших армій в Європі, створених Ю. Пілсудським. Започаткований ним зовнішньополітичний курс теж розглядався як гарантія цілісності держави. Звучали загальні твердження, що народ, який має у своїй історії вождів “на зразок Пілсудського”, повинен бути “спокійний за своє майбутнє” (с. 92). Автор вважає цілком природним звернення до героїчної постаті Ю. Пілсудського у переддень загрози конфлікту.

Три наступні розділи монографії присвячені таким сегментам легенди Маршала, як уявлення на тему його політичної діяльності в реаліях незалежної держави (“*Річ Посполита*”); візії, що поєднували його з різними угрупованнями (“*Сучасники*”); погляди на місце Ю. Пілсудського в історії (“*Історія*”).

Оцінюючи методи діяльності Маршала, автор підкреслює, що він отримав тавро політика, який прийшов до влади завдяки своїй схильності до підпільної діяльності. Дослідник переконаний, що власне атмосфера таємничості була

однією з причин утвердження навіть у середовищі опозиційних політиків переконання, що дії Ю. Пілсудського складно передбачити. Тому з'явилася вигідна для опозиції теза, що насправді це є доказом відсутності у Маршала програми (с. 97).

Те, що для суперників було об'єктом нападів та критики, його прихильники намагалися використати і представити як “цноту”. “Замкнутість у собі” та “відособлення” вже в перші роки незалежності вважалося закономірною поведінкою Ю. Пілсудського напередодні ухвалення важливих рішень (с. 97). Зрештою, часто звучала думка, що довгий період життя політика в підпіллі “значно полегшив ворогам можливість фальшувати правду його життя” (с. 98).

Наступний сегмент “чорної” легенди – зв'язки з масонами. Масонство завжди збуджувало увагу, давало привід для інспірацій. Хоча фактів приналежності Ю. Пілсудського до масонів не знайдено, але відповідні знаки шукали всюди. Так, наприклад, своєрідно коментували зображення національного герба, затвердженого 1927 р., на якому по обидва боки орла розміщені “масонські зірки”. Аргументом на користь приналежності Ю. Пілсудського до однієї з масонських лож була ознака, яку Маршал носив на куртці. П. Ціхорацький вважає, що йшлося про т. зв. парасоло, тобто відзнаку про закінчення Вищої офіцерської школи.

Принциповим предметом суперечки про Ю. Пілсудського як політичного діяча було питання його ставлення до демократичної системи. Для своїх прихильників він був уособленням демократії, про що мали свідчити проведені вибори до Законодавчого сейму. Травневий переворот, передусім еволюція методів реалізації влади Ю. Пілсудським, змушував його соратників переглянути свої оцінки поглядів Маршала на суспільний устрій. Уряди Ю. Пілсудського надалі визнавалися як демократичні, а суперечності із Сеймом – спробою подолання його помилок. Ті, хто закидав Ю. Пілсудському диктатуру, наражалися на звинувачення у нерозумінні суті його діяльності.

Були і виступи, в яких Маршала не “вдягали у костюм” демократа, але це найчастіше не означало застосування характеристики “диктатор”. Вживався термін “сильний чоловік” (с. 104–105). Так, відомий політичний діяч міжвоєнної Польщі Станіслав Цар за кільканадцять місяців до смерті Ю. Пілсудського заперечував з сеймової трибуни існування в країні диктатури, з тієї причини, що немає диктатора, а є натомість “великий моральний авторитет” (с. 104). Аби зняти з Ю. Пілсудського тавро диктатора, розмивалося значення цього слова, вживалося навіть пестливе “диктатусик”, що мало ілюструвати м'якість, поміркованість методів діяльності Ю. Пілсудського (с. 104).

Отже, головним в оцінці Ю. Пілсудського стало розв'язання дилеми: “демократ чи диктатор”. П. Ціхорацький наголошує, що до травня 1923 р. політик виконував публічні функції, а після зречення з усіх посад та усамітнення на своїй віллі став приватною особою, тому формулювання тези про “диктатора Ю. Пілсудського” та “антидемократизм” можна було легко піддати сумніву.

Захоплення влади силою 1926 р. і фактично маргіналізація опозиції, зрештою, перехід до неї частини лівих, які до цього прославляли Маршала як демократичного політика, загострили дискусію на тему ставлення Ю. Пілсудського до демократії. Хоча, дослідник підкреслює, що формально Маршал не диспонував атрибутами, які характерні для такої форми влади.

У риторичі лівих поворот у поглядах був очевиднішим. Зокрема, вони стверджували, що “сприяння демократії” Ю. Пілсудським у перші роки незалежності було лише маскою. Генезу неприязного ставлення Маршала до демократії шукали у вродженій схильності до самовладдя. Підтвердженням диктаторських нахилів Ю. Пілсудського мав стати пошук ним контактів з аналогічними режимами в Європі. Так, у ППС поширилася інформація про надіслану Маршалом у 1929 р. до Югославії делегацію у складі чотирьох довірених офіцерів, які мали набратися досвіду в реалізації диктатури (с. 108). На XXI конгресі ППС прозвучало твердження, що методи боротьби Ю. Пілсудського проти представництва народу аналогічні тим, які застосовували царські жандарми (соціалістичний діяч Норберт Барліцький вживав слова “тиран”, “фашист”). Така оцінка особи, яка впродовж багатьох років власне боролася проти “царського жандарма”, мала стати ще одним аргументом на користь зради Ю. Пілсудським колишніх цінностей (с. 109).

Ще одна поширена думка – схильність Ю. Пілсудського до “монархічних” атрибутів влади. Монархічний образ Маршала намагалися використати пропагандисти і “білої”, і “чорної” легенд. Автор підкреслює, що в польській історіографії побутує думка, що монархічні організації Польщі не вказували кандидатів на трон. Однак, на основі проаналізованих дослідником матеріалів поліції, стає очевидним, що в другій половині 1920-х років у цій ролі бачили саме Ю. Пілсудського (с. 111).

У дискусії навколо дихотомії “диктатор”–“демократ” часто поставало питання ставлення Ю. Пілсудського до права. У такий спосіб прагнули представити дві версії його образу: як правового політика та як такого, що нехтує законами без огляду на наслідки.

З перших років незалежності праві наголошували на тому, що Ю. Пілсудський не зважає на право. Один із сучасних йому, але нелояльних біографів писав, що Маршал – це такий тип особистості, який “як поневолений стає революціонером, а як тільки отримує владу – деспотом” (с. 113).

Представники урядових кіл називали факти, які спростовували твердження про антиправові дії Маршала: вибори президента 1930 р. відбулися в умовах відсутності тиску ззовні, Ю. Пілсудський відмовився від посади на користь Ігнація Мосціцького (с. 115). Але навіть у правлячих колах здавали собі справу щодо методів розправи Маршалом улітку 1930 р. з опозицією, розуміючи, що вони створюють загрозу для позитивного образу політика. Через два роки після смерті Ю. Пілсудського тодішній міністр справедливості Вітольд Грабовський

(свого часу прокурор під час “Брестської справи”) переконував суспільство в тому, що Ю. Пілсудський цінувач фізичну силу як знаряддя права (с. 122).

Нагодою для формування позитивних оцінок Ю. Пілсудського в контексті його відносин з правом стали приготування й ухвалення “квітневої” конституції 1935 р. Маршала представляли як одного з її творців, хоча він доклавав до її опрацювання мінімум зусиль. Однак автори головного документа неодноразово наголошували, що його принципи пропозиції лягли в основу конституції. Незважаючи на потужну пропагандистську акцію, частина польського суспільства вважала, що Ю. Пілсудський не погоджується з таким документом. П. Ціхорацький підкреслює, що з подачі Вінцентія Вітоса у поліцейських документах наголошувалося на фальшуванні підпису Маршала під конституцією (с. 117).

Ще одним сегментом “чорної” легенди стала брутальність політика. Такий образ почав формуватися правими ще у період виконання Маршалом функцій Начальника Держави, а підґрунтям було соціалістичне минуле, насамперед терористична діяльність. Зокрема, політика пов’язували з вибухом у Варшавській цитаделі (жовтень 1923 р.), внаслідок якого загинуло 28 осіб (с. 118). Звичайно, пілсудчики з обуренням відкидали такі звинувачення. П. Ціхорацький схиляється до думки, що утворення 1934 р. концентраційного табору в Березі Картузькій, який пов’язували з іменем Ю. Пілсудського, через швидку смерть політика, суттєво не вплинуло на формування “чорної” легенди (с. 122).

Черговим складником формування легенди Ю. Пілсудського була зовнішня політика. Сучасники відводили Маршалу першорядну роль у боротьбі за належне місце Польщі в світі, яке вона повинна посісти не через територію чи кількість населення, а передусім через цивілізаційну ідею на Сході Європи (с. 123). Ця точка зору залишилася незмінною упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття.

У перші роки після встановлення кордонів Польської Республіки елементом “чорної” легенди стали значно перебільшені федералістські погляди політика. Найбільше зовнішню політику Ю. Пілсудського критикували національні демократи, які часто ставили під сумнів його духовну “польськість”. Зрештою, пакт 1932 р. з Москвою та 1934 р. з Берліном були визнані за остаточну перемогу політичної думки Ю. Пілсудського (с. 125).

Ставлення Ю. Пілсудського до Католицької Церкви стало ще одним сегментом для формування “білої” та “чорної” версій легенди. Зокрема, його противники поширювали інформацію про сповідання Маршалом протестантизму*. П. Ціхорацький проаналізував чимало джерел та схильний до обережності в узагальненнях. Проурядові кола постійно підкреслювали позитивне

* Ю. Пілсудський змінив конфесійну приналежність 1899 р. задля коханої дружини – протестантки Марії, розлученої з чоловіком. У 1921 р. капелан повинчав Маршала, який знову став католиком, з другою дружиною Александрою (див.: З еретичних листів – Жінки Першого Маршала // Режим доступу: // <http://joanerges.livejournal.com/648923.html?thread=2508251>) [09.04.2014]

ставлення Ю. Пілсудського до Католицької Церкви та визнання її ролі в суспільному та політичному житті. Особливо популяризувалися відносини Маршала з Папою Римським Пієм XI (с. 131).

Автор наголошує на існуванні відмінних поглядів стосовно постаті Ю. Пілсудського у різних регіонах країни. З особливою пошаною до Маршала ставилися місцеві польські еліти Віленщини, для яких він залишався “братом шляхтичем” (с. 133). Творці нарисів про Маршала наголошували, що напередодні прийняття важливих державницьких рішень Ю. Пілсудський завжди прибував до рідної Віленщини, черпаючи у ній натхнення; наголос робили і на зовнішності Маршала, яка мала свідчити про його “тутейшість”, зокрема – “литовській усмішці” (с. 134). Навіть національні демократи на території Віленщини приязніше ставилися до Ю. Пілсудського, завдячуючи йому приєднанням краю до Польщі. Особливо поширювався культ Пілсудського в стінах Віленського університету, вважає автор монографії, стверджуючи, що з іменем політика пов’язували відновлення діяльності навчального закладу та фінансове сприяння. Вершиною зв’язків з краєм стало, згідно з волею Маршала, поховання його серця у Вільно, що, на думку послідовників, мало нерозривно пов’язати місто з Польською Республікою і дати тим самим наказ народові, що має захищати Вільно, “як польське серце” (с. 135).

Здійснювалися спроби поєднати особу Ю. Пілсудського з усіма східними “кресами”, або принаймні їхньою частиною. Особливо “кресова” риторика стосувалася Львова – “вартового польськості на південно-східних кордонах Польщі” (с. 136). Підставою для такого зв’язку мали стати неодноразові відвідини Ю. Пілсудським цього міста.

Специфічною ситуація для формування легенди була на території пруської окупаційної зони. Від початку існування держави панувало переконання, що суспільство цих теренів неприязне Маршалові. Один галицький прихильник ендеків так писав про свої враження з візиту на Помор’я 1930 р.: *“Я перебуваю під враженням від цих провінцій, висока культура... національне сумління – ... загал не переносить там німців, жидів і Юзефа Пілсудського”* (с. 137). Така ворожість проіснувала, на думку автора, до початку Другої світової війни, незважаючи на всі зусилля правлячого табору домогтися зміни у ставленні населення цих земель до Ю. Пілсудського. Біографи Маршала навіть пробували пов’язати його з боротьбою за визволення, наголошуючи: *“А ти населення Великопольщі – знай, що передусім завдячуєш Начальникові своєю свободою. Якби не його інструкції, не його таємний наказ повстання проти пруссів – не швидко скинув би німецьке ярмо”* (с. 138). Опозиційні осередки поширювали на теренах Великопольщі відмінні твердження: Ю. Пілсудський вважався ворогом західних земель, розповсюджувалися фотографії про відвідини політиком Німеччини.

У Верхній Сілезії головним центром поширення “чорної” легенди Пілсудського був осередок, пов’язаний з Войцехом Корфанти. Орган пілсудчиків “Голос”

(“*Głos*”) опублікував промову, нібито виголошену політиком на одному з мітингів: “Знаєте, хто такий Пілсудський? Це людина зі Сходу. На Сході живуть турки. А турки мають по 10 і 20 жінок. Отже, Пілсудський то така людина, яка має багато жінок. На разі живе з однією єврейкою, якій дав орден *Virtuti Militari**. Отже, *Virtuti Militari* це ордени, які Пілсудський раздає людям, які повинні поширювати у Верхній Сілезії гасло *Freie Liebe*” (с. 139). Дослідник піддає сумніву дослівність переказу виступу газетою, однак суть промови свідчить про можливості, які на даній території мали противники Ю. Пілсудського. Пропагандистам “білої” легенди у Верхній Сілезії було досить складно знайти щось з його біографії, щоб поширювати тезу про “винятковий зв’язок” з цією територією. Тому сілезькі повстання стали місцевим утіленням політики “ідеології дії”, яку реалізовував Маршал (с. 139–140).

У четвертому розділі “*Сучасники*” автор проаналізував дилеми “Пілсудський – польське суспільство”, “Пілсудський – робітники”, “Пілсудський – селяни”, “Пілсудський – світова економічна криза”; ставлення різних політичних осередків до порівняння “Польща – це Пілсудський”; відображення відносин “Пілсудський – співробітники” у “чорній” та “білій” версіях легенди; визначив роль у легенді Пілсудського його “спадкоємців”; охарактеризував паралелі, що їх наводили представники різних напрямів легенди, з минулими та сучасними Ю. Пілсудському польськими й закордонними політиками.

Автор наголошує на існуванні двох напрямів у формуванні позитивного іміджу Ю. Пілсудського. З одного боку, поширювалася теза про Маршала як необхідного та природного лідера народу, який жертвовно присвятив своє життя та особисті бажання для добра всього суспільства (с. 144). З іншого, йому протиставляли народ з численними вадами, що мало зробити постать Маршала більш шляхетною, а його рішення непомильними. Зрештою, сам Ю. Пілсудський стверджував, що поляки є інертними, не бажають залучити до боротьби за незалежність “ні своєї крові, ні засобів” (с. 142). Непопулярні рішення Ю. Пілсудського мала виправдати поширена теза (особливо після травневого перевороту) про порятунок краю перед загибеллю та роль Маршала як “лікаря, який має полікувати хворе суспільство” (с. 145). Водночас політики неодноразово порушували питання негативів, які мали висловлювання Маршала для Польщі в світі.

Серед суспільних верств, які відігравали істотну роль у формуванні легенди Пілсудського, на думку П. Ціхорацького, можна виділити робітників і селян. Якщо прихильники Маршала до його заслуг відносили заходи в соціальній та аграрній політиці, то опоненти формували образ Пілсудського як антагоніста “трудящих мас”, борця проти робітників чи селян. Інколи висловлювання були настільки

* Дружина Ю. Пілсудського Александра в 1922 р. дійсно стала кавалером Ордена *Virtuti Militari* (див.: *Bakalarz T. Szczerbicka Aleksandra. Kobiety odznaczone Orderem Virtuti Militari – biografie / T. Bakalarz // Режим доступу: // www.stankiewicz.com/vm/*) [09.04.2014].

різкими, що змушували соратників шукати захисту в суді (“потвора, що випиває кров з трудящих міста і села” (с. 148).

Разом з тим, його опоненти визнавали за урядами Маршала, опосередковано і за ним самим, значний поступ в економічній сфері у другій половині 1920-х років. Світова економічна криза 1929–1933 рр. поставила нові виклики перед пропагандистами “білої” легенди, водночас надавши додаткові чинники для дискредитації постаті Ю. Пілсудського творцям протилежної версії. Соратники розцінили призначення на посаду міністра фінансів брата Маршала – Яна, як прагнення узяти “відповідальність за долю фінансів країни” безпосередньо на себе (с. 157). Опозиція ж вказувала на марнотратство Ю. Пілсудського в умовах особливо складної економічної ситуації для країни: негативно трактували його поїздки за кордон (1931 і 1932 рр. на Мадейру і в Єгипет), наявність кільканадцяти автомобілів, махінації із закупівлі нерухомості і т. п. (с. 158–159). У 1930 р. вийшла друком брошура невідомого автора, причетність до якої не визнала жодна організація, під назвою: “Що доброго принесли Польщі уряди Маршала Юзефа Пілсудського”. Здавалося, назва передбачає чергову хвалебну оду на честь політика та його табору. Але всередині читач знаходив вісім чистих сторінок – відповідь на поставлене питання (с. 156). Тож, робить висновок П. Ціхорацький, економічна криза засвідчила банкрутство “білої” легенди Пілсудського (с. 160).

Досліджуючи порівняння “Пілсудський – це Польща”, автор монографії зазначає, що представники опозиції змушені були зважати на силу позитивного образу Маршала в суспільстві. Тому, проводячи антиурядові акції, вони підкреслювали їхню спрямованість проти “існуючої системи”, а не проти особисто Ю. Пілсудського (с. 176). Дослідник переконливо підтвердив наявну в історіографії тезу про “трансфер на батька” (батьківська опіка Коменданта над воїнами і т. п.) як одну з причин інтенсивності легенди Маршала (с. 162).

П. Ціхорацький вважає також важливим елементом легенди Пілсудського його найближче політичне оточення та послідовників. Дослідник виділяє наступних соратників Маршала: Валерія Славєка, Ігнація Мосціцького, Казімежа Світальського, Едварда Ридз-Сміглого. Саме останній політик, котрий мав давні зв’язки з Ю. Пілсудським, на переконання П. Ціхорацького, змінив його авторитет після смерті (с. 189–190). Міжнародні події 1938 р., стверджує автор, у яких чільну роль відіграла Польща, спричинили появу в легенді Пілсудського й Юзефа Бека (с. 193).

Суттєвим сегментом “білої” та “чорної” легенд Пілсудського було порівняння із сучасниками. Серед конкурентів найчастіше, як свідчить проаналізований дослідником матеріал, була постать Романа Дмовського (с. 195). Інші політики, з якими порівнювали Маршала (Юзеф Галлер, Вінцентій Вітос, Владислав Сікорський, Станіслав Войцеховський, Ігнацій Дашинський), відігравали в легенді маргінальну роль (с. 202). Дослідник наголосив, що серед сучасних Ю. Пілсудському закордонних політиків найчастіше Маршала порівнювали з диктаторами або військовими діячами подібного штибу (с. 205). З проведеного

аналізу П. Ціхорацький робить висновок, що перше місце за кількістю таких порівнянь належить Беніто Муссоліні, постать якого використовували творці обох версій легенди (с. 206–208). На маргінесі опинилися паралелі з Адольфом Гітлером та Мігелем Прімо де Ріверою. Щодо порівнянь з революціонерами лівого спрямування, то дослідник наголошує на поширеному серед правих кіл трактуванні Маршала як польського втілення Олександра Керенського (с. 208), якого уособлювали із занепадом Росії. Поодинокими, як стверджує П. Ціхорацький, виступали також паралелі з Йосифом Сталіним чи Феліксом Дзержинським (с. 209). Курйозним, на думку автора, є пасаж з біографії Ю. Пілсудського, авторства Владислава Побуг-Маліновського, який, описуючи соціалістичний етап життя Маршала, писав “про два чудові великі імені – Юзеф Пілсудський у Польщі і Володимир Ленін у Росії” (с. 209).

Предметом дослідження у п’ятому розділі (“*Історія*”) є історична традиція як знаряддя формування легенди Маршала. Автор підкреслює, що з цією метою застосовувалася методика порівняння його з постатями та подіями минулого, як вітчизняної, так і світової історії.

З білатеральних порівнянь на першому місці співставлення “Пілсудський – Собеський”. Віденська перемога короля 1683 р. прихильникам Маршала уявлялася співзвучною Варшавській битві (с. 211). Єдиним військовим, який удостоївся окремої монографії, де його порівнювали з Ю. Пілсудським, став князь Юзеф Понятовський (П. Ціхорацький пояснює це наявністю у нього титулу маршала). Відносно рідше звучали порівняння з Тадеушем Костюшком, Стефаном Баторієм, Болеславом Хоробрим. Стосовно останнього проводилася паралель походу поляків на Київ 1018 і 1920 рр.: Ю. Пілсудський першим з поляків після Болеслава Хороброго “штурмом здобув” місто (с. 216).

П. Ціхорацький наголошує, що усі наведені вище порівняння мали подібний характер та застосовувалися з метою апофеозу Ю. Пілсудського. При цьому автор не погоджується з твердженнями деяких дослідників про регіональний характер співставлень, на зразок: Віленщина мала би віддавати перевагу порівнянню “Пілсудський – Баторій”, Варшава – “Пілсудський – Собеський”, Великопольща – “Пілсудський – Болеслав Хоробрий” і т. п.

Автор вважає невдалими спроби використання польських історичних діячів з позитивними конотаціями у суспільстві для формування негативного образу Пілсудського. Так, співставлення Маршала з королями і вождями означало визнання за ним виняткового місця в історії, а це не входило в плани пропагандистів “чорної” легенди. Проте, П. Ціхорацький охарактеризував декілька паралелей з негативною конотацією, здійснених національними демократами, людовцями (с. 218–219).

Значно рідшими, але здебільшого характерними для пропагандистів “білої” легенди, були спроби порівняння Ю. Пілсудського з відомими постатями світової історії. Автор пояснює це меншим ознайомленням суспільства з подіями у світі. Найчастішою постаттю в аналогіях виступав Наполеон. У випадку цього

співставлення, вважає автор, йшлося не стільки про “вписування у міф”, скільки використання аналогії для розбудови легенди Маршала на засаді протиставлення. П. Ціхорацький вказує на дві спроби порівняння Ю. Пілсудського з історичними постатями античності: полководцем Карфагену Ганнібалом і стратегом Греції Періклом. Але такі співставлення, наголошує автор, вимагали освіченого читача. Мало хто міг зрозуміти і порівняння Маршала з прем'єром Великої Британії Вільямом Піттом-молодшим, Наполеоном III, Отто фон Бісмарком (с. 223).

Звернення до постатей світової історії не було характерним для пропагандистів “чорної” легенди. Інколи її прихильники вдавалися до наполеонівського міфу, але вони робили це рідко, головню на канві подій 1920 р. і діяльності Маршала як командувача. П. Ціхорацький наводить спробу початку 1930-х років здійснити порівняння з особою Олівера Кромвелля: йдеться про появу публікації під назвою “Як можуть закінчити диктатори?”. Її автор проаналізував біографію англійського політичного діяча, підкресливши, що кожен порядний англієць донині з відразу згадує ім'я диктатора Кромвелля та завершив публікацію словами: *“Історія вчить, що подібна доля чекає кожного диктатора”* (с. 224).

Серед історичних подій творці “білої” і “чорної” версій легенди найчастіше експлуатували Першу світову війну. Соратники Маршала опинилися перед проблемою належного трактування його зв'язків з представниками Австро-Угорщини та Німеччини, інтегруючи їх до великого плану здобуття Польщею незалежності. Натомість політичні опоненти контакти з монархією Габсбургів використовували менше, але оцінки відносин з Німеччиною мали брутальніший характер. Так, один з чільних хадецьких часописів оголосив, що Ю. Пілсудський виїхав до Магдебурга і “здався під арешт німцям, щоб стати національним мучеником” (с. 233). Критиці піддавали його плани відбудови польської державності, аж до абсолютних заперечень їхнього існування.

Найважливішим сегментом “білої” легенди періоду 1914–1918 рр. автор вважає участь і роль Коменданта в епопеї легіонів (с. 235). Можна навіть стверджувати про сакралізацію діяльності Першої Бригади та її лідера; легіони вписували в національну міфологію. Утім, пропагандисти “чорної” версії легенди маргіналізували значення легіонів.

До важливих подій, які формували образ Пілсудського у повоєнний час, автор відносить польсько-радянську війну, представлену в категоріях визвольної місії, українофільства Маршала, геостратегічних потреб Польщі, реалізацією яких мало стати утворення української держави, розуміння важливості війни з більшовиками (с. 242). П. Ціхорацький докладно проаналізував оцінку прихильниками та суперниками Маршала польського походу на Київ, реакцію на військову поразку в польському суспільстві. Він підкреслив, що український наступ та Варшавський договір для опонентів Маршала залишилися синонімом зради концепції “прометеїзму” (с. 243). Соратники ж упродовж міжвоєнного двадцятиліття, оцінюючи Варшавську битву, стверджували, що Маршал – це єдиний “батько тріумфу” (с. 247).

П. Ціхорацький вважає квінтесенцією суперечок про місце Ю. Пілсудського в найновішій історії Польщі спроби відповіді на принципове питання: завдяки кому відновлено незалежність? (с. 250). З плином років збільшувалася кількість подій за участю Маршала, які надавалися до формування різних версій його образу, серед яких, зокрема, літня криза 1922 р. та травневий переворот 1926 р. Якщо першу подію головно використовували прихильники Маршала, то остання, з огляду на наслідки, займала більше місця у полеміці противників.

Суттєвим складником історичного контексту, на тлі якого презентували Ю. Пілсудського, була романтична традиція. Упродовж всього міжвоєнного двадцятиліття існували спроби представити Маршала або як її виразника, або як особу, тісно пов'язану з національними представниками цього напрямку. Найчастіше у порівняннях вдавалися до постаті Адама Міцкевича, хоча, як підкреслює дослідник, Маршал публічно декларував захоплення Юліушом Словацьким. Пояснюючи цей факт, П. Ціхорацький припускає важливість фактору спільності походження, що додавало додаткові паралелі, притаманний Ю. Пілсудському та А. Міцкевичу героїзм, трактування обох як найдосконалішого втілення польського духу, внаслідок чого визнавалося право на “народну шану” (с. 255). Були також спроби ідеологічно пов'язати Маршала з митцями інших періодів в історії культури (Генриком Сенкевичем, Станіславом Виспянським, Стефаном Жеромським).

У шостому (“Інституційна частина”) та сьомому (“Культ у тіні смерті”) розділах П. Ціхорацький аналізує ставлення держави, її інституцій до легенди Маршала. Автор обійшов увагою проблему формування легенди та популяризації Ю. Пілсудського у війську після травневого перевороту, оскільки цьому аспекту присвятив окреме дослідження, опубліковане 2001 р.

Дослідник наголошує, що одним з інструментів підтримання позитивного іміджу Пілсудського у суспільстві були різні річниці, свята й церемонії, пов'язані з його особою. Серед нагод для таких маніфестацій: 19 березня – іменини політика (день св. Юзефа), здобуття незалежності, Варшавська битва. Організація офіційних урочистостей була відносно новим явищем у політичному житті країни. Обрядовість, яку розбудовували, стала результатом переконання, що це – невід'ємний елемент ствердження авторитету, до якого все суспільство зможе звернутися в разі небезпеки. З часом 19 березня стало своєрідною символічною датою для підведення підсумків щорічної діяльності на благо будівництва могутньої польської держави (с. 273).

У 1919–1921 рр., з огляду на те, що політик виконував функції Верховного головнокомандувача, найбільшу роль в організації урочистостей відіграло Міністерство Військових справ. У 1923–1926 рр. зафіксовані випадки демонстративної відмови від будь-яких форм культу Пілсудського. Так, в армії це могло проявлятися в індивідуальній ініціативі, наприклад усуненні портретів Маршала. Відсутньою була і фінансова допомога для проведення таких урочистостей.

Після травня 1926 р. день іменин Ю. Пілсудського не був державним святом, а участь офіційних інституцій в організації урочистостей перетворилася на рутину. На думку П. Ціхорацького, причиною такої формалізації, яка панувала до смерті Маршала, може бути прагнення надати цим урочистостям характеру спонтанної демонстрації населення. Фактично, організацією святкувань займалися Громадські комітети, до складу яких входили також представники цивільної та військової влади. Деякі прихильники Маршала розуміли контрверсійність урочистостей на честь особи, котра не була очільником держави (с. 272). Водночас, на переконання автора, урочистості 1926–1939 рр. можна визнати як прояв зростання активності держави в напрямі зміцнення позитивної легенди Пілсудського (с. 275). За приклад неофіційного тиску може стати пояснення бурмістра невеликого містечка, що відмова від надання імені Ю. Пілсудського одній із вулиць накличе на місто прикрі наслідки, наприклад, буде відмовлено у відкритті ліцею, такого важливого для містян (с. 276).

Участь адміністрації та інших представників державних інституцій в урочистостях на пошану Ю. Пілсудського мала і негативні наслідки. Розголосу набрала, за оцінкою опозиції, т. зв. листівкова афера: через перебування Маршала за межами краю в 1931 р., було вирішено організувати відзначення іменин шляхом надсилання на його ім'я вітальних листівок. Акція ґрунтувалася на пожертвах громадян, але їхнє використання обурило громадськість. Дійшло до того, що ці листівки використовували як розмінну монету. Найбільше спротиву набрала справа ангажування до цього шкіл. Тим не менше, прихильники Ю. Пілсудського звітували про надходження 5 млн вітальних листівок на ім'я Маршала, що свідчило, на їхнє переконання, про єдність поляків в оцінці політика. Ця акція, на думку дослідника, підтвердила появу такого явища, як меркантилізація культури Пілсудського, що значно посилилась після його смерті.

Із становленням культури наростає опір щодо інституційної підтримки легенди Пілсудського. П. Ціхорацький проаналізував прояви протесту стосовно офіційних урочистостей, які досягли апогею у 1926–1935 рр. і відзначив, що опір охопив весь спектр антисанаційної опозиції, особливо правих. Для політиків з табору ендеків нав'язування суспільству урочистостей, присвячених Ю. Пілсудському, було незаконним, а використання з цією метою засобів примусу порівнювали з діяльністю царських урядів. ППС також вважала неприпустимим використання з цією метою всього адміністративного апарату, вважаючи, що це справляє лише негативне враження (с. 283).

Автор вказує на такі акції спротиву, до яких вдавалися і представники правих, і лівих політичних сил, як бойкот наказу про розміщення в чиновницьких кабінетах портрета Ю. Пілсудського, ігнорування розпорядження про загальну ілюмінацію на честь свята, акції вандалізму (нищення державних символів – прапора, демонстративне спалення портрета політика), розповсюдження листівок з ворожими написами, організація демонстрацій, які часто закінчувалися сутичками, конкурентних святкувань, на яких демонстративно не згадувалася

постать Ю. Пілсудського (за життя Маршала акції організовували 19 березня, а після смерті – 12 травня). Ще однією формою спротиву стали акти індивідуального опору, хоча цих осіб, зазвичай, ідентифікували з певними опозиційними угрупованнями (с. 287).

Цікавими є наведені автором факти, що відображають як прихильне, так і негативне ставлення Церкви до культу Пілсудського. Часто, якщо організовані урочистості припадали на неділю, у церквах продовжувалася недільна меса, щоб зменшити кількість учасників офіційних святкувань; інколи у своїх проповідях священники не присвячували Ю. Пілсудському навіть фрагменту своєї проповіді; більш рішучі просто відмовлялися від богослужіння на відзначення іменин Маршала (с. 290–291). Після смерті Ю. Пілсудського траплялися випадки бойкоту трауру з боку духовенства. Інколи доходило до гострих конфліктів між представниками влади, які здійснювали тиск на священників у приміщеннях церков. Автор нагадує, що меса на честь Маршала була обов'язковим пунктом урочистостей як під час святкування його іменин, так і річниць смерті.

Формування та поширення негативного образу Ю. Пілсудського пов'язувалося з небезпекою репресій з боку слідчих органів. Особливо відчутною така загроза стала після травневого перевороту. На практиці це означало втягнення держави до реального, хоча до 1938 р. не санкціонованого, захисту позитивного образу Маршала.

П. Ціхорацький наводить конкретні факти, які свідчать, що відповідальні за громадський спокій органи влади намагалися реагувати на знеславлення Ю. Пілсудського. Матеріали архівів Маршала вказують на ліберальне ставлення останнього до критичних виступів на свою адресу. Відмову від покарання осіб, які публічно поширювали його негативний образ, пояснювали різними причинами. З одного боку, Ю. Пілсудський вважав, що не можна карати осіб, які повторюють плітки, з іншого – не хотів нікого притягати до відповідальності, оскільки залишав громадянам право свободи судження щодо своєї особи.

На переконання автора, події пов'язані з початком польсько-радянської війни навесні 1920 р., спричинили певну модифікацію ситуації і становили переломний етап у формуванні образу Ю. Пілсудського. Власне, як відповідь на критику Маршала, вперше з'явився декрет Ради оборони держави – правовий документ, що захищав честь Начальника Держави (с. 294). За його порушення загрозувало покарання – три роки ув'язнення і грошовий штраф. Цей акт діяв відносно недовго (до січня 1921 р.). Через це, на думку дослідника, важко говорити про його роль як знаряддя у боротьбі з “чорною” легендою Пілсудського, а окремі факти покарання не можна пов'язувати з декретом Ради оборони держави.

Після травневого перевороту та повернення Ю. Пілсудського до активного політичного життя ситуація змінилася: він, як міністр військових справ та прем'єр у певний період часу підлягав правовому захисту, передбаченому кримінальним кодексом 1932 р. Автор наводить приклад найгучнішої справи за образу честі після травневого перевороту проти члена ПСЛ “Визволене” І. Космовської (с. 296).

Окремими формами репресій були покарання преси за публікації текстів, що суперечили пропагованій владою візії постаті Маршала. Застосовували і превентивні заходи з метою уникнення негативних конотацій постаті Ю. Пілсудського. Йдеться про ухвалення закону від 7 квітня 1938 р. “Про захист імені Юзефа Пілсудського, Першого Маршала Польщі”, який передбачав покарання до п’яти років ув’язнення (с. 299). Однак, П. Ціхорацький наголошує, що головні періодичні видання найважливіших антисанаційних угруповань не торкалися ухваленого закону або обмежились висвітленням парламентських дебатів з цього питання, не даючи жодних коментарів. Автор вважає, що частково це можна пояснити перенесенням уваги громадськості на міжнародні події – аншлюс Австрії, ультиматум Литві, московські процеси (с. 300). Закон, як знаряддя репресій, правдоподібно не знайшов широкого застосування, тому, вважає дослідник, з великим скептицизмом слід приймати нічим не підтвержені судження, що нібито його ухвалення мало викликати лавину “процесів над відьмами”. Автор наголошує, що в історіографії підтверджено єдиний випадок використання на практиці цього закону – процес 1938 р. проти двох редакторів часопису “Захист Народу” (“*Obrona Ludu*”).

П. Ціхорацький висвітлює методи поширення культу Пілсудського у школі, яка, поряд із військом, була винятковим місцем формування громадянської свідомості. Проблема “Пілсудський – вихователь” стала темою розмірковувань теоретиків державницького виховання молоді. Генезу виховної системи вони вбачали в минулому Ю. Пілсудського, зокрема в його ставленні до матері, а за зразок практичної реалізації виховних концепцій Маршала слугували його доньки. До 1926 р., через відсутність впливу політиків, пов’язаних з Ю. Пілсудським, на керівництво освіти важко говорити про офіційне бачення культу як виховного знаряддя (с. 303). Виховна модель в синтезі виглядала як дотримання таких засад: правда, честь, праця і справедливість, культ героїзму і жертвності. Після смерті Ю. Пілсудського з’явилися розмови про потребу пропагування його особи з метою виховання майбутнього солдата.

Для відповіді на питання, яку ж роль мала відігравати постать Ю. Пілсудського, П. Ціхорацький проаналізував програми шкільних підручників до травневого перевороту та після нього. Шкільна програма з історії для загальної семирічної школи 1920 р. лише раз згадувала Ю. Пілсудського – як першого керівника Польщі та головнокомандувача армії. У контексті можливостей презентації Маршала автор проаналізував тематику занять з історії Польщі до 1914 р. і зауважив відсутність теми революції 1905–1907 рр., у якій Ю. Пілсудський брав активну участь (с. 311).

Ще більш контрверсійною, з погляду прихильників Ю. Пілсудського, була програма вивчення історії в середніх навчальних закладах гімназійного типу. Вміщені в програмі позиції свідчили про симпатію до Маршала, особливо як творця збройного руху в Галичині та коменданта Першої Бригади. Ідеологи державницького виховання вважали неприпустимим зрівняння діяльності легіонів

з іншими польськими формуваннями, що діяли на фронтах Першої світової війни, провокативним також було включення до програми поняття “диво над Віслою”. Оскільки цю програму повторно видали 1927 р., автор вважає, що трактування травневого перевороту як зламного моменту у впровадженні до шкіл культу Пілсудського “зверху”, було би перебільшенням (с. 311).

Однак, санаційне керівництво саме історію вважало важливим чинником у формуванні нової виховної ідеології. Проекти програм з гуманітарних дисциплін 1929–1930 рр. свідчать про зростання ролі Ю. Пілсудського у навчанні в школах (с. 312). Однак повною мірою вони не були впроваджені, оскільки готувалася комплексна шкільна реформа. Лише за міністра Януша Єнджеєвича з 1931 р., наголошує автор, програми стали віддзеркаленням освітньої політики санації (с. 312–313).

Історія не була єдиним предметом, який використовувався для пропагування культу Маршала. Учень зустрічався з постаттю Ю. Пілсудського, вивчаючи польську мову, літературу (зокрема, аналізувалися твори політика “Мої перші битви” або “Рік 1920”). Водночас, автор не погоджується з твердженням повоєнної історіографії, що особа Маршала “вцент заповонила” навчальні програми (с. 315).

Культ упроваджувався також під час численних урочистостей. Наприкінці 1920-х років були встановлені певні канонічні правила таких святкувань в освітніх закладах. У 1931 р. Міністерство визнало 19 березня вільним від шкільних занять. Реалізовувалося гасло: “*Іменини Маршала [...] вільний день у вільній Польщі*” (с. 317). Того ж року опубліковано посібник, як на практиці організувати святкування 19 березня. Інший з’явився після смерті Ю. Пілсудського і стосувався відзначення роковин його смерті у шкільних навчальних закладах.

У другій половині 1930-х років у наближених до Міністерства колах почали лунати твердження, що запроваджені офіційні заходи в школах вичерпують первинні завдання і не приносять бажаного ефекту. Тому влада почала розмірковувати над зменшенням кількості урочистостей. 19 березня залишалося у шкільному календарі, але іменини поєднувалися з ідеєю оборони країни; тому найкращою формою відзначення ставали спортивно-гімнастичні змагання.

Урочистості на відзначення Маршала у школі, на думку П. Ціхорацького, були найбільш театральним виявом ролі культу його особи в освіті в роки правління санаційних урядів (с. 318). Влада застосовувала репресії щодо тих, хто саботував приготування до урочистостей. Так, міністр релігійних визнань та публічної освіти у 1934–1935 рр. Вацлав Єнджеєвич (брат Я. Єнджеєвича) у 1934 р. підписав розпорядження про позбавлення шкіл, які саботуватимуть урочистості, урядової допомоги. Чимало контрверсійних суджень викликало залучення освітніх закладів до листівкової афери 1931 р. Опозиція закидала організаторам застосування до учнів психологічного, а подекуди і фізичного примусу. Справа набрала такого розголосу, що стала предметом обговорення у Сеймі (с. 319–320).

Специфічною формою наближення молодих людей до постаті Ю. Пілсудського було активне присвоєння його імені (як за життя, так і після смерті) освітнім закладам. Молодь мала усвідомити, що завдячує Маршалові можливістю навчатися у польській школі, а отримання навчальним закладом імені такого поважного патрона є для них за честь (с. 332). Міністерство фінансово підтримувало проекти масового будівництва шкіл імені Пілсудського, особливо на “східних кресах”. Так, після смерті Маршала план спорудження “100 шкіл – пам’ятників Юзефу Пілсудському” у Поліському воєводстві фінансувався у сумі 1,6 млн злотих (с. 322).

Останній розділ монографії (“*Культ у тіні смерті*”) присвячений урядовим заходам з поширення легенди Пілсудського після його смерті 12 травня 1935 р. П. Ціхорацький відзначає, що принципово новим стало створення постійної інституції, котра мала сконцентруватися на питанні відзначення Маршала. Було створено загальнопольський Верховний комітет із вшанування пам’яті Маршала Пілсудського (далі – Комітет). Автор наголошує на досить високому рівні учасників Комітету, про що свідчить склад його Президії: тодішній прем’єр Валерій Славек, Генеральний інспектор Збройних сил генерал Едвард Ридз-Сміглий, Маршалек Сейму Казімеж Світалський, Маршалек Сенату Владислав Рачкевич, керівник Міністерства військових справ генерал Тадеуш Касприцький, а також кардинал Александер Каковський та ін. (с. 326). Організатори розраховували, що завдяки присутності керівних діячів країни, вдасться залучити значні фінансові кошти для функціонування Комітету. Де-факто, вирішальна роль належала Виконавчому відділенню Комітету, який очолив генерал Болеслав Венява-Длугошовський (до 1938 р.), у минулому ад’ютант Ю. Пілсудського, що не принесло Комітетові визнання тієї частини суспільства, котра була налаштована опозиційно до санаційного табору.

П. Ціхорацький аналізує діяльність усіх семи секцій Комітету (Організаційної, Мистецької, Пам’ятних відзнак, Фінансової, Культурно-освітньої, Інформаційної, Секретаріату). Він вважає, що незважаючи на високу офіційну оцінку діяльності Комітету (“суцільний успіх”), можна говорити лише про часткове втілення запланованого. Масове декларування у другій половині 1930-х років прив’язаності до пам’яті про Маршала, з огляду на неоднозначні мотивації, також важко визнати за незаперечний аргумент справжньої популярності цієї постаті у польському суспільстві (с. 370).

У висновках П. Ціхорацький наголосив, що джерела феномену Пілсудського історіографія вбачала у польській романтичній традиції, у тяглоті “міфу вождя” з доби поділів Речі Посполитої. Водночас, автор вважає, що дослідники легенди обійшли увагою одну з найважливіших її складових у міжвоєнному двадцятилітті – консолідуючу роль у польському суспільстві (с. 371).

Постать Ю. Пілсудського, яка піддавалася процесові міфологізації, була, на думку дослідника, суттєвим чинником, що антагонізував поляків у міжвоєнні роки. Водночас, його позитивний і негативний образи формувалися рівнозначно

впродовж усього цього часу, і, що важливо, обидва напрями легенди мали значне коло прихильників як серед політичних еліт, так і широких верств суспільства. П. Ціхорацький вважає, що у міжвоєнному двадцятилітті можна знайти також аргументи на користь інтеграційної сили легенди Маршала. Автор наголошує, що “біла” версія не втратила популярності навіть незважаючи на неодноразові поразки Ю. Пілсудського. А в другій половині 30-х років виявилася настільки універсальною, що їй піддавалися й осередки, які до цього часу займали нейтральну чи неприхильну позицію. Дослідник переконаний, що тривалий вплив культу спричинив перетворення “легенди Пілсудського” міжвоєнного періоду на “міф Пілсудського” в добу Другої світової війни та особливо ПНР (с. 373). Автор наголосив, що постать Маршала в ПНР стала уособленням втраченої незалежності.

Підсумовуючи огляд книжки П. Ціхорацького, треба підкреслити, що автор ґрунтовно охарактеризував генезу легенди Пілсудського; численними фактами аргументував складові “білої” та “чорної” її версій; визначив чинники, що актуально впливали на формування образу Маршала; проаналізував дилеми, котрі сукупно можна означити “Пілсудський – Польща”, а також навів конкретні приклади застосування різноманітних паралелей Ю. Пілсудського з історичними постатями минулого, сучасними йому польськими та закордонними політиками. При цьому автор монографії наголосив на існуванні відмінностей у сприйнятті Ю. Пілсудського у різних регіонах Польщі. Дослідник також ґрунтовно проаналізував державні механізми поширення культу Пілсудського.

Важливо, що на формування позицій автора монографії не вплинула стереотипна сукупність репрезентативного образу Ю. Пілсудського, що постала в польській культурній традиції. Потрібно відзначити й наукову цінність роботи та, водночас, зауважити, що для її глибокого осмислення необхідні знання з основних віх історії Польщі.

Зоя БАРАН